

УДК 581.9:502.7

DOI 10.31654/2786-8478-2023-BN-1-7-11

Лисенко Г. М.

кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
lysenkoukr@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6120-9241

**АБСОЛЮТНО ЗАПОВІДНИЙ РЕЖИМ У СТЕПОВИХ ЗАПОВІДНИКАХ:
ОЧІКУВАННЯ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Всі степові заповідники України мають у своєму складі ділянки повного невтручання у хід природних процесів (абсолютно заповідний режим використання). Незважаючи на певну умовність перебігу процесів саме вони є моніторинговими полями, що дозволяють прослідкувати основні напрямки та темпи змін резерватиних біогеоценозів. Прикро усвідомлювати, що проблема абсолютної заповідності може бути своєрідним Casus belli, що розділяє представників різних наукових шкіл, галузей знань та громадськості, не дозволяючи сконцентруватися над вирішенням стратегічної мети – збереження залишків Степу як цілісної природної та історичної системи. Разом з цим, особливу увагу слід приділяти розробці індивідуальних схем регуляційних заходів для кожного конкретного заповідного об'єкта, котрі повинні базуватись на результатах науково-обґрунтованих експериментів по сінокосінню, випасу та палам, які завжди супроводжували еволюцію степової біоти.

Ключові слова: абсолютно заповідний режим, регуляційні заходи, флористичний та фітоценотичний моніторинг, зміна парадигми, заповідна справа.

Степовий біом на всіх континентах, а особливо в Євразії, є найбільш трансформованою у результаті діяльності соціуму природною зоною. Істотні зміни торкнулися всіх без виключення блоків степових екосистем. Значні території (у деяких регіонах України до 90 %) розорані і в даний час активно використовуються як сільськогосподарські вгіддя. Великі площі колишніх степів зайняті гірничими виробками, хвостовими та шламосховищами, потрапили у зони затоплення великих водосховищ, представлені урбанізованими соціоекосистемами тощо. Саме тому багато типових степових видів флори і фауни, серед яких значна частка припадає на зональні види-домінанти та едифікатори, знаходяться під загрозою зникнення внаслідок як значного скорочення площ, так і цілої низки жорстких екзогенних антропогенних впливів.

Втім, у кінці XIX на початку XX століття, завдяки зусиллям прогресивно налаштованих науковців, передусім Г. Конвенца та П. Саразіна, які були одними з перших пропагандистів руху за охорону пам'яток природи, та їх послідовників – В. В. Докучаєва, Й. К. Пачоського, Г. О. Кожевнікова, І. П. Бородіна, Д. К. Соловйова, В. І. Талієва, Д. М. Анучіна та небагатьох далекоглядних поміщиків, яким був Ф. Е. Фальц-Фейн, людство нібито знайшло вихід з кризового стану через створення заповідних об'єктів, основним завданням яких було збереження у природному стані вцілілих решток зональних або унікальних екосистем. Результатом їх спільних зусиль є організація низки заповідників саме у степовій зоні, починаючи з «Асканія-Нова» (1899 р.), а через деякий час «Хомутовського степу» (1926 р.), «Кам'яних Могили»

(1927 р.) та «Михайлівської цілини» (1928 р.), котрі на той час були заповідниками місцевого значення.

Так, на початок 1929 р. на території України функціонувало вісім державних природних заповідників республіканського значення: Надморські заповідники, Піщані заповідники в пониззі Дніпра, Асканія-Нова, Конча-Заспа, Лісостеповий ім. Т.Г. Шевченка (нині Канівський), Кримський, Парк III Інтернаціоналу (нині Софіївка) та парк Устинівка. Крім того, були створені нові резервати в інших природно-кліматичних зонах: Карлівський (Академічний) степ, Стрільцівський степ, Провальський степ, Парасоцький ліс та ін. На разі слід відмітити, що ефективна природоохоронна робота наштовхувалась на значний супротив тодішніх господарських та партійних діячів. На жаль, було загублено цілий ряд ініціатив по створенню Другого державного степового заповідника сходу України, загальною площею 30770 га, до складу якого мали увійти Кам'яні Могили, Михайлівський, Стрільцівський, Провальський, Хомутовський, Лимарівський, Деркульський та Ново-Алексєєвський степи, розташовані у Сумській, Харківській, Луганській та Донецькій областях.

Результати досліджень та їх обговорення. Степові екосистеми в Україні, що не зазнали суттєвої антропогенної трансформації, зберігаються лише на вкрай обмежених територіях природно-заповідного фонду. Як вже було зазначено, пріоритет створення заповідних об'єктів належить вітчизняним вченим (В. В. Докучаєв, Й. К. Пачоський та ін.) та прогресивно налаштованим землевласникам (Ф. Е. Фальц-Фейн). Адже саме на теренах України, у тодішній Херсонській губернії, вперше в Євразії було вилучено з господарської діяльності земельну ділянку і за влучним виразом В. В. Докучаєва «... было возвращено истинным ее обитателям...». Вперше на значній території степу було введено певні обмежуючі антропогенне втручання заходи та встановлено відповідний заповідний режим.

Однак, як виявилось згодом, існуючі режими заповідання, насамперед – абсолютно заповідний, не дозволяють у повній мірі вирішувати завдання, що стоять перед заповідниками як науковими установами – збереження видового та ценотичного різноманіття типових зональних або унікальних природних комплексів. Тривалий вплив режиму абсолютної заповідності призводить до глибоких та часто незворотних змін не лише резерватних фітоценоструктур та зоокомплексів, а й до суттєвих змишень величин цілої низки екологічних чинників, передусім – едафічних, показники яких виходять далеко за межі степового біому, сягаючи значень, характерних не лише для лучних, а й лісових екотопів та місцезростань. Результатом цього є втрата не лише габітуальних особливостей резерватних степів (зміна дерниннозлакових фітоценозів на кореневищно-злакові та широка експансія чагарникових та лігнозних екобіоморф не властивих природі степу), а й зникнення типових степових видів (насамперед ефемерів та ефемероїдів) та угруповань, котрі неспроможні конкурувати з видами іншої екології та життєвої стратегії. У кінцевому рахунку степовий заповідник, як природоохоронна організація, не виконує поставлених перед ним завдань. Саме тому проблема вибору оптимальних режимів заповідання є «наріжним каменем» практики та теорії степознавства.

На нашу думку, в історії степового заповідання лише перші етапи можна охарактеризувати як такі, що відповідають поняттю – стратегія [6, 7]. Термін «стратегія» багатоаспектний, проте всі дефініції можна звести до наступного. Під стратегією розуміють вибір ключових напрямків розвитку, спрямованих на досягнення довготривалої мети шляхом координації ресурсів, або іншими словами – вміння міркувати та приймати рішення на перспективу. Саме тому, на рубежі XIX та XX століть вилучення земель із сільськогосподарського використання та суворя заборона будь-якого антропогенного втручання сприяли відновленню резерватних біокомплексів, і, як на той час, ці дії повністю відповідали заповідній стратегії. Однак, подальший розвиток заповідної справи було зведено лише до вирішення тактичних завдань, під якими слід розуміти конкретні дії спрямовані на забезпечення стратегічної мети.

Втім, узагальнені алгоритми тактичних рішень виявились дещо некоректними для цілої низки степових заповідників, особливо тих, що розміщені у лісостеповій зоні або контактують із нею [1–5, 8]. Як виявилось згодом, дія існуючих регуляційних заходів нездатна зупинити негативні тенденції трансформації авторофного блоку степових екосистем та пов'язаних з ним угруповань тварин. Так, зміна типових

степових видів-едафікаторів, передусім дернинних злаків, призвела до елімінації ряду видів тварин, для охорони та збереження яких і були створені деякі заповідні об'єкти, наприклад байбаки у відділенні Луганського природного заповідника "Стрільцівський степ". Окрім того, ценопопуляції значної групи видів степового різнотрав'я, занесених до Червоної книги України, не тільки скорочують зайняті площі, а й повністю зникають з території заповідників.

Разом з тим, дослідженнями В. В. Жеріхіна доведено, що домінування у рослинному покриві трав'янистих видів пояснюється зовнішніми механізмами стабілізації, а саме впливом консументного блоку екосистем, передусім трав'янистих та супутнього блоку копрофагів, котрі є обов'язковими компонентами пасовищних харчових ланцюгів, властивих природі степу. На основі незаперечних палеонтологічних даних встановлено, що біоми з домінуванням трав'янистих екобіоморф виникали у різні геологічні епохи на різних континентах саме завдяки коеволюції із трав'янистими зоокомплексам, котрі у подальшому і виступали основними агентами саморегуляції степових екосистем. На превеликий жаль серед тваринного населення сучасних степових заповідників майже відсутні представники типових степантів, не лише численних ратичних, а й представників родин вивіркових (ховрахи крапчастий та європейський, бабак степовий та ін.) та стрибакових (тушкан великий), що у недалекому минулому прямо впливали на формування степового ландшафту. Більшість вчених визнає [9], що різке зменшення їх чисельності тісно корелює із знищенням середовища існування, що проявляється не лише у розорюванні степової цілини, а й у трансформації просторової структури заповідних фітоценозів – заміні низькотрав'я щільними різнотравними фітоценоструктурами та чагарниковими заростями. Таким чином виникає парадоксальна ситуація, тривала дія абсолютно заповідного режиму призводить до зміни дерновиннозлакових фітоценозів спочатку кореневищно-злаковими, а згодом різнотравними, чагарниковими та почасти лісовими, що у свою чергу провокує зменшення щільності популяцій трав'янистих ссавців та різко знижує їх здатність до біоценотичної регуляції степової екосистеми. Виникає закономірне питання – Що є першопричиною «ланцюгової реакції», яка призводить до деструкції резерватних степів?

Саме тому, на нашу думку, стратегічним напрямком розвитку заповідної справи в Україні є розширення меж існуючих заповідників, не відкидаючи, звичайно, практику створення нових природоохоронних територій. Адже, як визнається багатьма науковими школами, слід охороняти не окремі види та угруповання а повночленні сукцесійні системи, котрі здатні до самовідтворення. Практикою заповідної справи в Україні доведено, що «загальмувати», а більше того – зупинити ендоекогенетичні зміни не вдається, використовуючи лише юридично дозволені на сьогодні регуляційні заходи – сінокосіння та, подекуди, випас доместифікованих консументів. Слід розширити експериментальні дослідження по впливу керованих степових палів на всі компоненти резерватних степів, адже за Ю. Одумом степові екосистеми є екосистемами пірогенного типу.

На разі з цим, не заперечним є факт існування ділянок з абсолютно заповідним режимом використання. Незважаючи на певну умовність перебігу процесів саме вони є моніторинговими полями, що дозволяють прослідкувати основні напрямки та темпи змін резерватних біогеоценозів. Однак було б перебільшенням трактувати дані зміни як природні, зважаючи на суттєві невідповідності екосистем сучасних заповідних степів з природою степового біому в цілому. Прикро усвідомлювати, що проблема абсолютної заповідності може бути, а можливо вже є, своєрідним *Casus belli*, що розділяє представників різних наукових шкіл, галузей знань та громадськості, не дозволяючи сконцентруватись над вирішенням стратегічної мети – збереження залишків Степу як цілісної природної та історичної системи.

Щодо тактичних рішень, особливу увагу слід приділяти розробці індивідуальних схем регуляційних заходів для кожного конкретного заповідного об'єкта, котрі повинні базуватись на результатах науково-обґрунтованих експериментів по сінокосінню, випасу та палам, які завжди супроводжували еволюцію степової біоти. Ці проблеми є найгострішими для практики степового заповідання а їх вирішення є найактуальнішим завданням.

Література

1. Лисенко Г. М. Степовий менеджмент, як запорука збереження видового та ценотичного різноманіття рослинного покриву заповідників лісостепової та степової зон. *Сучасні проблеми геоєкології та раціонального природокористування Лівобережної України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю з дня народження В. В. Докучаєва / від. ред. А. О. Корнус. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006. С. 168–172.
2. Лисенко Г. М. Режими заповідання у степових заповідниках України: оптимальні стратегія і тактика. *Значення та перспективи стаціонарних досліджень для збереження біорізноманіття*: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 50-річчю функціонування високогірного біологічного стаціонару «Пожижевська» (Львів – Пожижевська, 23–27 вересня 2008 р.). Львів, 2008. С. 248–250.
3. Лисенко Г. М. Управління екосистемами степових заповідників: минуле, сучасне, майбутнє. *Популяційна екологія рослин: сучасний стан, точки росту*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародного інтернет-симпозіуму, м. Суми. 2–4 квітня 2012 р. / редкол.: Ю. А. Злобін та ін. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2012. С. 344–351.
4. Лисенко Г. М., Коломійчук В. П. Заповідні степи: абсолютно заповідний режим чи управління степовими екосистемами. *Екологічні науки: науково-практичний журнал* / гол. ред. О. І. Бондар. Київ: ДЕА, 2015. № 8. С. 166–174.
5. Осичнюк В. В. Деякі особливості заповідного режиму у відділеннях Українського державного степового заповідника. *Укр. ботан. журн.*, 1979. № 4. С. 347–352.
6. Ткаченко В. С. Автогенез степів України: автореф. дис. ... док. біол. наук: 03.00.05 / Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Київ, 1992. 49 с.
7. Ткаченко В. С. Фітоценотичний моніторинг резерватних сукцесій в Українському степовому природному заповіднику. Київ: Фітосоціоцентр, 2004. 183 с.
8. Ткаченко В. С., Гавриленко В. С. Криза регулювання та ефективність регулювальних заходів у степових заповідниках. *Вісті БЗ «Асканія-Нова»*, 2007. Т. 9. С. 5–20.
9. Ткаченко В. С., Гелюта В. П., Генів А. П., Лисенко Г. М., Яровий С. С. Підсумки натурного пасовищного експерименту з випасання коней у Хомутовському степу. *Укр. ботан. журн.*, 2009. 66, № 1. С. 53–70.
10. Clements F. E. *Plant succession: an analysis of the development of vegetation*. Washington: Carnegie Institution of Washington, 1916. 512 p.

References

1. Lysenko, H. (2006). Stepovyi menedzhment, yak zaporuka zberezhenia vydovoho ta tsenotychnoho riznomanittia roslynnoho pokryvu zapovidnykiv lisostepovoi ta stepovoi zon [Steppe management as a key to the preservation of the species and coenotic diversity of the plant cover of forest-steppe and steppe reserves]. *Suchasni problemy heoekologii ta ratsionalnoho pryrodokorystuvannia Livoberezhnoi Ukrainy – Modern problems of geoecology and rational nature management of Left Bank Ukraine*. A.O. Kornus (Ed.). Sumy: SumDPU im. A.S. Makarenka [in Ukrainian].
2. Lysenko, H. (2008). Rezhymy zapovidannia u stepovykh zapovidnykakh Ukrainy: optymalni stratehiia i taktyka [Bequest regimes in steppe reserves of Ukraine: optimal strategy and tactics]. *Znachennia ta perspektyvy statsionarnykh doslidzhen dlia zberezhenia bioriznomanittia – Significance and prospects of stationary research for the preservation of biodiversity*. Lviv [in Ukrainian].
3. Lysenko, H. (2012). Upravlinnia ekosystemamy stepovykh zapovidnykiv: mynule, suchasne, maibutnie [Ecosystem management of steppe reserves: past, present, future]. *Populiatsiina ekolohiia roslyn: suchasnyi stan, tochky rostu – Population ecology of plants: current state, growth points*. Yu.A. Zlobin (Ed.). Sumy: Sumskyi natsionalnyi ahrarnyi universytet [in Ukrainian].
4. Lysenko, H. & Kolomiichuk, V. (2015). Zapovidni stepy: absoliutno zapovidnyi rezhym chy upravlinnia stepovymy ekosystemamy [Protected steppes: completely protected regime or management of steppe ecosystems]. *Ekolohichni nauky – Environmental sciences*, 8, 166–174. O.I. Bondar (Ed.). Kyiv: DEA [in Ukrainian].
5. Osychniuk, V. (1979). Deiaki osoblyvosti zapovidnoho rezhymu u viddilenniakh Ukrainskoho derzhavnoho stepovoho zapovidnyka [Some features of the protected regime in the branches of the Ukrainian State Steppe Reserve]. *Ukr. botan. zhurn. – Ukrainian botanical journal*, 36, 4, 347–352 [in Ukrainian].

6. Tkachenko, V. (1992). Avtohenez stepiv Ukrainy [Autogenesis of the steppes of Ukraine]. *Extended abstract of Doctor's*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Tkachenko, V. (2004). *Fitotsenotychnyi monitorynh rezervatnykh suksesii v Ukrainському stepovomu pryrodnomu zapovidnyku* [Phytocenotic monitoring of reserve successions in the Ukrainian Steppe Nature Reserve]. Kyiv: Fitosotsiotsentr [in Ukrainian].
8. Tkachenko, V. & Havrylenko, V. (2007). Kryza rehulivannia ta efektyvnist rehulivvalnykh zakhodiv u stepovykh zapovidnykakh [Regulatory crisis and effectiveness of regulatory measures in steppe reserves]. *Visti BZ «Askaniia-Nova» – News of BZ "Askaniia-Nova"*, 9, 5–20 [in Ukrainian].
9. Tkachenko, V., Heliuta, V., Henov, A., Lysenko, H. & Yarovyi, S. (2009). Pidsumky naturnoho pasovyshchnoho eksperymentu z vypasannia konei u Khomutovskomu stepu [Results of natural pasture experiment on grazing horses in the Khomutovsky steppe]. *Ukr. botan. zhurn – Ukrainian botanical journal*, 66, 1, 53–70 [in Ukrainian].
10. Clements, F. (1916). *Plant succession: an analysis of the development of vegetation*. Washington: Carnegie Institution of Washington [in English].

Lysenko H.

Candidate of biological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Biology
Nizhyn Gogol State University
lysenkoukr@gmail.com
orcid.org/0000-0002-6120-9241

ABSOLUTELY RESERVED REGIME IN STEPPE RESERVES: EXPECTATIONS, REALITIES, PERSPECTIVES

The strategic direction of the development of protected areas in Ukraine is to expand the boundaries of existing reserves, without rejecting, of course, the practice of creating new protected areas. After all, as recognized by many scientific schools, it is necessary to protect not only individual species and groups, but also successive systems that are capable of self-reproduction. Regarding tactical decisions, special attention should be paid to the development of individual regulatory measures for each specific protected area, which should be based on the results of scientifically sound experiments and constant monitoring of plant populations listed in the Red Book of Ukraine.

Key words: absolutely protected regime, regulatory measures, floristic and phytocenotic monitoring, paradigm shift, protected matter.

**Стаття надійшла до редакції 03.04.2023 року
Рецензія надійшла 18.04.2023 року**